

Qarayazı çölündən Qafqazda pravoslav xristianlığının bərpası cəmiyyəti üçün torpaq sahəsinin ayrılması barədə

Əliyeva İradə Hacıəli qızı **ORCID** 0009-0006-1524-726X

A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, t.f.d., dosent
aliyevairada72@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 06.03.2025 Düzəliş tarixi: 10.07.2025 Qəbul olunma tarixi: 20.09.2025	
Açar sözlər Qarayazı düzü, Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti, Cənubi Qafqaz, suvarma kanalı, icarə	Qafqaz müsəlmanları arasında xristianlığın yayılması məqsədilə yaradılmış Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti bu istiqamətdəki fəaliyyətində Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən ciddi şəkildə himayə olunurdu. Bu məqsədlə Rusiyanın pravoslav kilsələrində ümumi ianələrin toplanması üçün xüsusi dərnəklər yaradılmış, Cəmiyyətə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi məqsədilə Cənubi Qafqaz ərazisində yerləşən Qarayazı düzündən azərbaycanlı əhaliyə məxsus torpaqlardan sahələr ayrılmışdı. Çarizmin hakimiyyət orqanları tərəfindən Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasətin tərkib hissəsi olan bu tədbirlərlə Qarayazı çölündə yerləşən torpaqları əllərindən alınan azərbaycanlılara daha az məhsuldarlığı olan yerlərdən torpaq sahələri ayrılır. Onlar üçün ayrılmış bu torpaqlardan istifadə haqqını, əvvəllər ağalara ödədiyi vergiləri Cəmiyyətə ödəməli idilər

Giriş

XIX əsrin 50-ci illərin sonlarında Qafqazın Rusiya imperiyasına tamamilə ilhaqından sonra regionda missionerlik fəaliyyətinin yeni mərhələsi başlayır. Çarizm hesab edirdi ki, həmin vaxta kimi Qafqazda missionerlik fəaliyyətini həyata keçirmiş Osetin Ruhani Komissiyasının fəaliyyəti artıq Rusiyanın Qafqaz siyasətinin maraqlarına cavab vermir. Bu səbəbdən də Qafqazdakı Rusiya ordularının baş komandanı knyaz A.İ.Baryatinskiyin (1856-1862) təşəbbüsü ilə əsas məqsədi müsəlmanların arasında pravoslavlığı yaymaq olan yeni cəmiyyət, Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti təşkil olunur. İdarə heyəti Tiflisdə yerləşən Cəmiyyətin himayədarı imperatorun arvadı Mariya Aleksandrovna idi ki, onun səmərəli fəaliyyəti üçün maliyyə mənbələrinin müəyyən olunması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi. Belə tədbirlərdən biri də XIX əsrin 60-cı illərində azərbaycanlıların istifadəsində olan Qarayazı düzündən torpaq sahəsinin ayrılması barədəki tədbir olmuşdur ki, təqdim olunan məqalə bu problemin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinin gəlirlərinin artırılması məqsədilə Qarayazı çölündən torpaq sahəsinin ayrılması: Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin gəlirlərinin artırılması məqsədilə Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarında boş dövlət torpaqlarından 100 min desyatin torpaq sahəsinin ayrılması barədə 13 oktyabr 1862-ci il tarixli İmperator fərmanı verilir [1, v. 6-7].

Lakin Qarayazı düzündə həmin ölçüdə suvarılan, əkinə yararlı boş torpaq sahəsinin tapmaq mümkün olmadıqda [2, s. 38] imperator fərmanında nəzərdə tutulmuş 100 min desyatin torpaq sahəsindən 23977 desyatini ayırmaqla, qalan hissə üçün isə onun əvəzi kimi Cəmiyyətə 200 min rubl pul verilməsi qərara alınır [3, s. 109-110].

Bu fərmana uyğun olaraq Qafqaz canişini Tiflisin 35 verstliyində, Kür çayının sol sahilində yerləşən Qarayazı düzündən 14462 desyatin əkinə yararlı torpağın, 1374 desyatin otlaq sahəsinin ayrılması barədə göstəriş versə də [1, v. 6-7] nəticə olaraq Cəmiyyət üçün Qarayazı düzündən 15977 desyatin suvarılmayan torpaq sahəsi ayrılır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərdə

Qarayazı düzündən Cəmiyyət üçün ayrılmış torpaq sahəsinin ölçüsü barədə 24-30 min desyatin arasında olmaqla müxtəlif rəqəmlər göstərilir [4, s. 116].

Bu torpaqların bir hissəsində, Kür çayının o biri tərəfindəki azərbaycanlı əhalisi olan Dəmirli icmasının altı ağalar kəndinin istifadəsində olan əkin sahələri yerləşirdi. Qafqaz Cəmişini Dəmirli kəndlilərinin buradakı əkin sahələrindən istifadəsi zamanı gələcəkdə yarana biləcək çətinlikləri nəzərə alaraq onlara başqa yerdən əkin sahəsinin ayrılması barədə müvafiq tədbirlərin görülməsi barədə Qafqaz Komitəsinə müraciət edir. Qafqaz Komitəsi cəmişinin bu müraciətinə özünün 20 sentyabr 1866-cı il tarixli iclasında baxaraq qərara alır ki, onun imperatorun Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyəti üçün Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarında boş dövlət torpaqlarından 100 min desyatin torpaq sahəsinin ayrılması barədə göstərişini yerinə yetirərkən Qarayazı düzündəki boş sahənin ayrılması üçün yuxarı instansiyalardan icazə almasına ehtiyac yoxdur. Dəmirli kənd icmalarının əkin sahələri ilə bağlı isə onlara müvafiq ölçüdə sahə başqa yerdən ayrılmalıdır [1, v. 6-7].

Bu məsələnin araşdırılması zamanı müəyyən olunur ki, Dəmirli kəndlilərinin Qarayazı düzündə Cəmiyyətin xeyrinə əllərindən alınmış torpaqların sahəsi 2400 desyatınə bərabərdir. Bunun əvəzində Dəmirli kəndliləri üçün Qarayazı düzünə bitişik, bir yerdən olmaqla Cəmiyyət tərəfindən çəkilmiş kanal vasitəsilə suvarılan 2106 desyatin 1300 sajen əkinə yararlı, 245 desyatin 100 sajen əkinə yararlı, lakin suvarılmayan, cəmi 2351 desyatin torpaq ayrılır. Bu torpaqlar Cəmiyyətin mülkiyyəti hesab olunmaqla altı kəndin sakinləri arasında onların sayına uyğun şəkildə bərabər bölünməli idi. Həmin torpaqlar Cəmiyyətin su kanalı ilə suvarılmalı idi. Dəmirli kəndliləri Cəmiyyətə məxsus su kanalından və onlar üçün ayrılmış bu torpaqlardan istifadə haqqını, dövlət kəndlilərinin ağalara ödədiyi vergiləri, bu altı kəndin əvvəl öz ağalarına ödədiyi miqdarda Cəmiyyətə ödəməli idilər [5, v. 10-10 arxa].

Bu vergilərin içərisində malcəhətdən (məhsulun onda biri) əlavə çoxsaylı şəxsi mükəlləfiyyətlər də daxil idi. Qafqaz cəmişini Qafqaz Komitəsinin sədrinə yazdığı 1867-ci il 29 noyabr tarixli məktubunda qeyd edir ki, “Mən Dəmirli kəndlilərinin əvvəlki torpaqlarının əvəzində Qarayazı düzünə bitişik yerdən torpaq sahəsinin verilməsi zamanı bir yerdən başqa yerə köç etmək məcburiyyətində qalmalarını nəzərə alaraq onlara qarşı lütfkarlıq göstərdim və onları iki illiyə cəmiyyətin xeyrinə şəxsi vergilərin ödənilməsindən azad etdim. Lakin iki ildən sonra onlar şəxsi vergiləri həmin vaxtı digər ağalara məxsus kəndlərdə müəyyən olunmuş miqdarda cəmiyyətin xeyrinə ödəməlidirlər”. Dəmirli kəndlilərinin onlar üçün ayrılmış torpaqlardan otlaq sahəsi kimi istifadə etmək ixtiyarları yox idi. Bu torpaqlar onlar üçün yalnız əkin sahələri kimi ayrılmışdı [5, v. 11-11 arxa]. Nəzərə alsaq ki, Dəmirli kəndlilərinin başlıca məşğuliyyət sahəsi əkinçiliklə yanaşı həm də maldarlıq idi. Onda bu tədbirin onların təsərrüfat fəaliyyətinə vurulmuş necə ağır bir zərbə olduğunu aydın şəkildə görmək olur.

Qafqaz cəmişini Qafqaz Komitəsinin sədrinə yazdığı 1867-ci il 30 dekabr tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı hansı qərarın veriləcəyi barədə onu məlumatlandırmağı xahiş edirdi [6, v. 12-13 arxa].

Dövlət Əmlak Komitəsindən Qafqaz Komitəsinə göndərilmiş məktubda Qafqaz cəmişinin Dəmirli kəndliləri ilə bağlı təkliflərinə razılığın verildiyi bildirilirdi [6, v. 14-14 arxa].

Qarayazı düzündən ayrılmış torpaq sahəsinin suvarılması məqsədilə su kanalının çəkilməsi barədə: Həmin düzün suvarma şəbəkəsinə olan ehtiyacını nəzərə alaraq cəmişin Cəmiyyətin vəsaiti hesabına Kür çayından həmin yerə kimi suvarma kanalının çəkilişinə başlamaq barədə göstəriş verir. Bu barədə hazırlanmış məruzədə deyilirdi ki, “Qarayazı düzündən Cəmiyyətə verilən torpaq sahəsi yalın çöldən ibarət idi və həmin ərazidən Cəmiyyət ildə 2-3 min rubl, ən yaxşı halda isə icarəyə verdikdə 30 mindən 40 min rubla qədər gəlir əldə edə bilərdi. Lakin Cəmiyyət Şurasının bir çox üzvləri Cənubi Qafqaz diyarında süni şəkildə suvarılan torpaq sahələrinin əhəmiyyətli dəyərə malik olduğunu, İrəvan quberniyasının təmsalında hər desyatından bir neçə yüz rubla qədər gəlir əldə etmək mümkün olduğunu nəzərə alaraq daha çox gəlir əldə etmək üçün suvarma qurğularının tikintisini faydalı hesab etdilər”. İngilis mühəndisləri Belli və Qabbın hazırladıqları layihəyə görə,

ümumi uzunluğu 42 verst olan kanalın tikintisi iki il ərzində başa çatmalı idi. Onun ümumi dəyəri isə 400 min rubl olaraq qiymətləndirilirdi [2, s. 39-40].

Ancaq kanalın tikintisi üzrə işlər planlaşdırıldığı kimi getmir. 1865-ci ildə ingilis mühəndislərinin köməyi ilə kanalın tikintisinə başlanılsa da, bu iş gözlənilməyindən daha mürəkkəb və iki dəfə baha başa gəldi. Təkcə 1864-1874-cü illərdə taxta şlyuzların qurulması, kanalların çəkilməsi və s. üçün 496 647 rubl vəsait xərclənir [4, s. 116].

Kanalın bir hissəsinin tikintisi 1866-cı ildə başa çatır. Bu barədə Qafqaz canişini Qafqaz Komitəsinin sədri, knyaz Qaqarinə yazdığı 1866-cı il 19 avqust tarixli məktubunda bildirirdi ki, bu kanalın 19 verst uzunluğundakı yuxarı hissəsi artıq başa çatıb, həmin ilin payızında kanalın tikintisi davam etdiriləcək və nəticədə Qarayazı düzünün indi suvarılmayan 24-25 min desyatin sahəsini suvarmaq mümkün olacaq [7, v. 3-5].

Cəmiyyət ümid edirdi ki, su kanalının tikintisinin başa çatdığı ərazilərdəki torpaq salərinin icarəyə verməklə əldə olunan gəlirin hesabına kanalın digər hissəsinin də tikintisini davam etdirmək olar. Lakin Qarayazı düzündəki suvarılan torpaqların icarəyə verilməsi məsələsində də ciddi çətinliklər yaşandı. Belə ki, 1867-ci ildə ilk paylayıcı kanalların tikintisi başa çatdıqdan sonra torpaqların icarəyə verilməsi və kanal qurğularının işlək vəziyyətdə saxlanması üçün idarə təşkil edildikdə, dərhal "müxtəlif çətinliklərlə" qarşılaşdı. Bu barədə cəmiyyətin hesabatında qeyd olunurdu ki, Qarayazı düzünün ətrafında yaşayan, əsasən maldarlıqla məşğul olan, yayda bütün əmlakı ilə ucqar dağ otlaqlarına gedən yarımköçəri müsəlman əhali əkin sahəsinə ehtiyacı olsa da, Cəmiyyətin rəhbərlik etdiyi müəssisəyə etibar etmirdi. Güman edirdi ki, hökumət onu bu sahələrə şirnikləndirməklə, Cəmiyyət torpağında məskunlaşdıraraq onu tamamilə oturaq həyat tərzinə keçməyə məcbur edəcək və yayda köç etmələrinə icazə verməyəcək. Qarayazı düzündən uzaqda yaşayan xristian əhali isə praktikada sınaqdan keçməmiş kanalın gücünə hələ inanmırdı. Cəmiyyətin Qarayazı düzündəki su kanalı çəkilmiş torpaqlarına ilk icarədarlar təxminən üç ildən sonra gəlməklə, onlar da az ödənişlə qısa müddətə torpaq alırdı. İcarəyə haqqını tədricən artırmaqla Cəmiyyət bu torpaqdan əldə olunan gəliri 1867-ci ildəki 61 rubldan 1873-cü ildə 25189 rubla çatdırmağa nail olsa da, bu kanalın çəkilməsinə və saxlanmasına çəkilən məsrəfləri ödəmirdi [4, s. 117].

1874-cü ildə Kür çayında baş verən daşqın kanalın tikinti qurğularının sıradan çıxmasına səbəb olur. Bu səbəbdən Cəmiyyət 1874-1882-ci illərdə onların təmiri üçün daha 320233 rubl pul xərcləməli olur ki, nəticədə Cəmiyyət 1868-1884-cü illərdə kanalın tikintisinə 1006521 rubl sərmayə qoyduğu halda Qarayazı mülkündən cəmi 454361 rubl gəlir əldə edə bilmişdi [41, s. 117].

Bütün bunlar, ilk növbədə də Cəmiyyət üçün yaradılmış maliyyə imkanlarından səmərəli istifadə olunmaması XIX əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin fəaliyyətində dəyişikliklərin aparılmasının zəruriliyini ortaya çıxarır. A.İ. Platonovun fikrincə, Cəmiyyətin yenidən qurulmasının səbəbləri aşağıdakılar idi: qarşısına əsasən pravoslav kilsəsinin məqsədlərini qoyan cəmiyyətin dövlətdəki ən yüksək pravoslav ruhani hökumətindən - Müqəddəs Sinoddan təcrid olunması və müstəqilliyi; Cəmiyyətə bağlılanmış Qarayazı çölünün suvarılması üçün suvarma kanalının çəkilməsi məqsədilə böyük maliyyə xərclərinin sərf edilməsi nəticəsində yaranmış və son illərdə cəmiyyət tərəfindən ona tabe olan ruhanilər, məktəblər və kilsələrin qeyri-qənaətbəxş təmir işləri ilə nəticələnən maddi sıxıntılar [8, s. 132-133].

Cəmiyyətin yenidən qurulması məsələsinin müzakirə edilməsi məqsədilə növbəti dəfə 1884-cü ilin yanvarın 24-də böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin təşkilatçılığı ilə knyaz Dondukov, mitropolit İoanniki (Rudnev), maliyyə nazirli N.X. Bunqe və dövlət əmlakı naziri M.N. Ostorovskinin iştirakı ilə toplantı keçirilir. Bu müşavirədə aparılmış müzakirələrin nəticəsi olaraq hazırlanmış Cəmiyyətin yeni nizamnaməsi 1885-ci ilin yanvarında təsdiq olunur: yeni nizamnaməyə görə Cəmiyyət Gürcüstan ekzarxına tabe edilir, Qarayazı mülkü Dövlət Əmlak Nazirliyinin tabeliyinə verilir, Cəmiyyət xəzinəyə olan borclardan azad olunurdu [4, s. 125-126].

Nəticə. Aparılmış tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarayazı düzündə azərbaycanlıların istifadəsində olan torpaqların da yerləşdiyi sahələrin Cəmiyyətin istifadəsinə verilməsi, əvəzində isə onlara başqa yerdən daha yararsız torpaqların verilməsi, nəticə olaraq da bu kəndlilərin Cəmiyyətin xeyrinə vergi və mükəlləfiyyətlərlə yüklənməsi çarizmin hakimiyyət

orqanları tərəfindən Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasətinin növbəti təzahürü idi.

Ədəbiyyat

- [1]. Выписка из журнала Кавказского Комитета 20-го сентября 1866 года // Российский государственный исторический архив, фонд 1268, оп. 10, дело 171, лл.– 6-7.
- [2]. Отчет Общества Восстановления Православного Христианства на Кавказе за 1864 г. Тифлис, типография Наместника Кавказского, –1865, –147 с.
- [3]. Краткий очерк истории Грузинской церкви и экзархата за XIX столетие / Кирион (Садзагелов Г.И.) –Тифлис: типография К.П. Козловского, –1901. –353 с.
- [4]. Волхонский, М. Общество Восстановления Православного Христианства на Кавказе: между миссионерством и цивилизаторством (1860-1885) // Российская история, –2019, №6, –с.105-126.
- [5]. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, князю Гагарину, от 29-го ноября 1867 года / Российский государственный исторический архив, фонд 1268, оп. 10, дело 171 (1862), лл. 10-11 об.
- [6]. Отношение Кавказского Комитета министру государственных имуществ, от 30-го декабря 1867 года / Российский государственный исторический архив, фонд 1268, оп. 10, дело 171, лл. 12-14 об.
- [7]. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, князю Гагарину, от 19-го августа 1866 года / Российский государственный исторический архив, фонд 1268, оп. 10, д. 171, лл. 3-5
- [8]. Платонов, А. Обзор деятельности Общества Восстановления Православного Христианства на Кавказе за 1860-1910 гг. / А.Платонов, –Тифлис: Сов. О-ва, –1910. –245 с.

Summary

On the allocation of a plot of land from the Karayaz steppe for the Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus Aliyeva I.H.

Keywords: *Karayaz steppe, Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus, South Caucasus, irrigation canal, lease*

The Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus, created with the aim of spreading Christianity among the Muslims of the Caucasus, was actively supported by the Russian authorities in its activities. For this purpose, special donation circles were created in the Orthodox churches of Russia. Land plots belonging to the Azerbaijanis in the territory of Karayazi were allocated for the financial support of the Society. As part of the colonial policy pursued by the tsarist authorities against the Muslim population of the South Caucasus, Azerbaijanis whose lands were confiscated in the Karayazi steppe were allocated plots of land with less productivity. They had to pay the taxes to the Society that they had previously paid to the landowners.

Резюме

О выделении участка земли из Караязской степи для Общества восстановления Православного Христианства на Кавказе Алиева И.Г.

Ключевые слова: *Караязская степь, Общество Восстановления Православного Христианства на Кавказе, Южный Кавказ, оросительный канал, аренда*

Общество Восстановления Православного Христианства на Кавказе, созданное с целью распространения христианства среди мусульман Кавказа, активно поддерживалось российскими властями в своей деятельности. Для этой цели в православных церквях России были созданы специальные кружки для сбора пожертвований. Для финансовой поддержки Общества были выделены земельные участки из земель, принадлежащих азербайджанцам на территории Караязи. В рамках колониальной политики, проводимой царскими властями против мусульманского населения Южного Кавказа, азербайджанцам, чьи земли были изъяты на Караязинской степи, выделялись участки земли с меньшей продуктивностью. Они должны были платить в Общество те налоги, которые ранее они выплачивали землевладельцам.